

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸՅԸԳԼԵԱՆ

(1840-1912)

Grigori Yeghighean

ԲԱՅԱՌԻԿ ԴԷՄԲ

Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ քիչ են Գրիգոր Պըյըզլեանները:

Հայ ժողովուրդը մեծ զաւակներ շատ է ունեցած: Բայց անոնցմէ քիչերը միայն կրցած են իրենց հետքը թողուլ: Ո՛րքան տաղանդներ է ծնած հայ ժողովուրդը, ու զանոնք սփռած կեանքի բոլոր ասպարէզներուն վրայ: Բայց անոնցմէ քանի՜ն կրցած է իր սիրտը կապել իր ժողովուրդին, ու անոր համար բան մը քամել իր ներսէն: Գրիգոր Պըյըզլեան այն քիչերէն եղաւ

որոնք իրենց ժողովուրդին յուզումները ապրեցան, ու իրենց առօրեայ հոգերէն բան մը զոհեցին անոր համար. անոնցմէ՝ զորս չգիտնուցուց կեանքը, և որոնք իրենց աչքերը փակեցին՝ հայ անունը իրենց շրթներէն վրայ:

Օտար երկնքի տակ փայլած մեծ Հայեր ալ շատ ունինք: Դէմքեր՝ որոնք դեր կատարած են օտար կեանքի մէջ, հասնելով նոյն իսկ ամէնէն բարձր դիրքերուն: Բայց անոնք շուտով մոռցած են զիրենք ծնող ժողովուրդը, յաճախ կոնակ են դարձուցած անոր՝ չուզելով նոյն իսկ անոր անունը լսել: Նոյնացած օտարին հետ, անձնատուր եղած անոր հոգերուն ու կուրացած իրենց շնորհուած փառքէն, արհամարհած են իրենց ժողովուրդը, ամէնալով յաճախ իրենց ծագումին համար ու վախճալով զայն խոստովանիլ: Գրիգոր միայն օտարին զգուանքներուն մէջ չեն խաթարած իրենց Հայու սիրտը, ու ամէնէն բարձր դիրքերուն վրայ ալ՝ իրենց հոգիին մէջ վառ պահած են կայծ մը իրենց սեփական ժողովուրդին յուզումներէն: Գրիգոր Պըյըզլեան այդ քիչերէն մէկը եղաւ. օտար հոգի վրայ նետուած սերմ, ան երբեք չմոռցաւ մայր կոճղը. ու որքան բարձրը ելաւ՝ այնքան ամուր զգաց զինք անոր կապող թելերը. աւելին. ինքզինք հպարտ զգաց իր հայ ծագումին համար, ու զայն ազադակել չվախցաւ:

ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Հայու իր այդ տաք սիրտը Պըյըզլեան անշուշտ որ իր ծնողքէն ժառանգեց:

Պըյըզլեան գերդաստանը մէկն է Անիի ամենահին հայ ընտանիքներէն: Ռումէն

Ակադեմիոյ կողմէ լոյս ընծայուած Պըյըզլեանի կենսագրութեան մէջ կ'ըսուի թէ երբ ժ.Ձ. դարուն Պարսից Աբբաս Շահին արշաւանքին առջեւէն շատ մը կարեւոր հայ ընտանիքներ խրիմ ապաստանեցան՝ հոնկէ յետագային հաստատուելու համար մէկ կողմէ Մուտովա, Կալիցիա և Թրանսիլուանիա, և միւս կողմէ՝ Վալաքիա և Ռումելի, այս վերջին թեւին կ'առաջնորդէր Եսայի անուն Հայ մը, որ գնաց Ռուսնու հաստատուիլ և զոր թուրքերը «Պըյըզլը» կոչեցին թաւ պեխեր ունենալուն համար:

Անոր հինգերորդ սերունդին կը պատկանի Հաճի Մանչուկ Ասատուր Պըյըզլեան, ծնած 1760ին Ռումնուքի մէջ և յետագային Մուտովա փոխադրուած՝ հոն շարունակելու համար իր առեւտրական գործը: Անոր կրտսեր զաւակն է Յակոբ, — Գրիգոր Պըյըզլեանի հայրը, — ծնած 1809ին, և հանդիսացած Մուտովայի Հայոց ռահվիրան: «Իր կենսագրութիւնը Մուտովայի Հայոց ազատագրութեան պատմութիւնն է» կը յարէ իր կենսագիրը, Ռումէն Ակադեմիոյ պաշտօնական հրատարակութեան մէջ:

Արդարեւ Յակոբ Պըյըզլեան, խնամուած դաստիարակութիւն մը ստացած՝ աշակերտակից ունենալով Պոյէններու տղաք որոնք յետագային մեծ դեր պիտի կատարէին ռումէն հանրային կեանքին մէջ, բայց մեծցած հայ զգացումով, իր ընկերային դիրքն ու կապերը օգտագործեց ի նպաստ զինքը ծնող ժողովուրդին, շրջանի մը, երբ Մուտովայի հայութիւնը, հակառակ դարերուն որոնք զինքը կը կապէին այդ հողին, զուրկ էր տեղացիներու վայելած շատ մը իրաւունքներէն, զուրկ էր ազգային ներքին կազմակերպութենէ, զուրկ էր բարգաւաճ հայ դպրոցներէ ալ:

Տարիներու ճիգեր պէտք եղան որպէսզի Յակոբ Պըյըզլեան յաջողի նախ ազգ. կազմակերպութեամբ մը օժտել Մուտովայի հայ համայնքները 1840ին, յետոյ դպրոցներու ցանց մը ստեղծել՝ անոնց ապահովելով պետութեան վաւերացումը

եւս 1841ին, և ի վերջոյ, 1858ին, տեւադադին աշխատանքներու շնորհիւ, Մուտովայի հայութեան ապահովել քաղաքական ու քաղաքային բոլոր իրաւունքները, որոնցմէ զրկուած էին երկար ատենէ ի

Հաճի Պոկտամ (Աստուածատուր) Պըյըզլեան

վեր, մանաւանդ յոյն ծագումով իշխաններու չկամութեան հետեւանքով: Յակոբ Պըյըզլեան, որ 1881ին պիտի փակէր իր աչքերը, մէկն է հայ գաղութներու ամէնէն շքեղ դէմքերէն՝ մանաւանդ իր Հայու տաք սրտին համար:

Այսպիսի մարդու մը զաւակն էր Գրիգոր Պըյըզլեան:

ԻՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր Պըյըզլեան եթէ իր Հայու սիրտը իր հօրմէն է որ ժառանգեց, Մխիթարեանց պարտական է սակայն անոր հայ խորքը:

Դեռ նոր էր Մուրատեան վարժարանը բացուելու Փարիզ՝ բայց անոր համբաւը շուտով տարածուել էր գաղութէ գաղութ: Հայ ժողովուրդը կը զգար որ փարոս մը վառուած է իրեն համար Լոյսի Ոստանին մէջ:

Յակոբ Պըյըզլեան՝ որ այդ պահուն զբաղած էր Մոլտովայի հայութիւնը հայ հոգիով օժտելու նուիրական աշխատանքով՝ նախ ուզեց իր զաւակներէն սկսիլ. ուզեց անոնց մէջ հայ հոգի դնել ու հայեցի դաստիարակութիւն: Իր 4 զաւակներն ալ, Գրիգոր, Յովհաննէս, Ասատուր, և Ար-

Յակոբ Պըյըզլեան

տաշէս, զրկեց Մուրատեան՝ որպէսզի ա- նոնք մեծնան Մխիթարեանց շունչին տակ: Հոն է որ Գրիգոր Պըյըզլեանի մէջ խո- րացաւ Հայը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ

Գրիգոր Պըյըզլեան՝ Մուրատեան վար- ժարանը աւարտելէ յետոյ իրաւարանու- թեան հետեւեցաւ Փարիզ, և ապա Եաշի համալսարանը: Ատեն մը ծառայեց իրա- ւարան կ. Չումարայի քով, բայց 1869ին ընդգրկեց դատական ասպարէզը և դատա- խազ անուանուեցաւ Եաշի դատարանին: Տարի մը չանցած զինքը կարգեցին դա- տախազ՝ Եաշի վերաքննիչ ատենանին մօտ:

Ու այս երկու պաշտօններուն մէջ իր ցոյց տուած ձեռնհասութիւնը, մանաւանդ դա- տերու ուսումնասիրութեան ատեն իր ցոյց տուած խղճմտութիւնը, պատճառ եղան որ ընդհանուր դատախազ նշանակուի Եաշի վերաքննիչ ատենանին մօտ 1874ին: Գրի- գոր Պըյըզլեան այս պաշտօնին մէջ եւս համբաւուեցաւ իր ձեռնհասութեամբ, մա- նաւանդ դատական կազմակերպութեան մէջ իր ներմուծած կարգապահութեամբ: 1876ին թողուց դատաւորի ասպարէզը, և իրաւարանութեան նուիրուեցաւ: Անոր համբաւէն զրգուած՝ Միհայ Սթրուզա Վօ- տա Պըյըզլեանի յանձնեց պաշտօնաւոր- թիւնը իր մէկ շատ փափուկ դատին, և և վերջոյ զայն նշանակեց իր փոխանորդը Մոլտովայի մէջ:

1882ին Պըյըզլեան Մոլտովայի ներ- կայացուցիչը եղաւ Պուքրէշի մէջ նոր հիմ- նուած եւմտական կարեւոր հիմնարկու- թեան մը՝ Creditul Funciar Ruralի, պաշտօն զոր հինգ տարի վարեց, միեւ- նոյն ատեն գործօն դեր ստանձնելով Ժու- նիմէա պահպանողական կուսակցութեան մէջ: 1888ին ընտրուեցաւ երեսփոխան և 1892ին ծերակուտական՝ Ֆըլչիուի նա- հանգէն: Երեսփոխանական ժողովին մէջ, յանուն Ժունիմիստներու, պաշտպանու- թիւնն ստանձնեց Ի. Ք. Պըրըթիանուի՝ զոր Միացեալ-Ընդդիմադիրները կ'ուզէին դա- տաստանի ենթարկել: Խորհրդարանին մէջ Պըյըզլեան յաճախ տեղեկաբեր եղած է օրէնքներու քուէարկութեան ատեն:

1894ին, տեղի տալով յամառ պնդում- ներու, հաւանեցաւ անդամակցիլ երկրին բարձրագոյն դատական մարմնին, — վճռա- բեկ ատենանին: Յայտնի իրաւարան թ. Սթէլիան որ յետոյ դատական նախարար անուանուեցաւ, հետեւեալ հեռագիրը ուղ- ղեց Պըյըզլեանի այդ առթիւ. «Կը շնոր- հաւորեմ վճռաբեկ ատենանը՝ այն պատուին համար զոր անոր կ'ընէք»:

Պըյըզլեան նոյն ատենանին կ'անդամակ- ցի մինչեւ 1908, ամբողջ 14 տարի՝ թան- կագին ծառայութիւններ մատուցանելով ուսմէն օրէնսդրութեան: Մեռաւ 1912ին,

Ետեւի զիծ-աջէն ձախ. Ընդմէջ Տ. Ամբրոսիոս Գալֆայիամի և Եղ. Արսէն Թմիրեամի՝ Յակոբ Պըյըզլեան և իր որդիքը. առջեւի զիծ-ձախէն աջ 1. Գրիգոր, 3. Արտաշէս, 4. Յովհաննէս, 5. Ասատուատուր, 2. Կարապետ՝ եղբորորդի 3. Պըյըզլեանի

երբ արդէն հանգստեան կոչուած էր 4 տարիէ ի վեր:

Պըյըզլեան մեծ սպայ էր «Քօրօնա Բօ- մընիյէյ» կարգին, հրամանատար էր Սթէա- ու Բօմընիյէյի, եւայլն:

ԻՐ ԿԱՊԸ ՄԱՅՐ-ԺՈՂՈՎՈՒՐԻՒՆ ՀԵՏ

Գրիգոր Պըյըզլեան չմոռցաւ երբեք զինք ծնող ժողովուրդը: Նոյն իսկ երբ գնաց բազմիւ վճռաբեկ — Ատենի աթոռներուն վրայ: Ընդհակառակը՝ տարիներուն հետ՝ իր մէջ աւելի կ'ամրանար Հայը: Ան աւելի եւս հպարտ կը զգար ինքզինքը իր հայ ծագումին համար, ու աւելի անվախ կը խոստովանէր՝ մօտէն ճանչնալէ յետոյ մա- նաւանդ նպաստը զոր հայ հոգին այս հողին վրայ թափեց:

Պըյըզլեան, քաջ հայագէտ, մասնաւո- րաբար կը հետաքրքրուէր բանասիրու- թեամբ: Իր ջանքերով հրատարակուած է

Փեթերսպուրկի մէջ Մինաս դպիր Թօ- խաթեցիի պատմական քերթուածը՝ որ կը նկարագրէ Մոլտովայի հայութեան չարչարանքը Սթէֆան Վօտայի ձեռքէն 1551ին: Պըյըզլեան ուսմաներէնի թարգ- մանած և «Քօնվօրպիլի Լիթերարե» հան- դէսին 29րդ հատորին մէջ հրատարակած է այդ ողբը՝ կցելով ուսումնասիրութեան մը: Դարձեալ ինք էր որ վենետիկի Մխի- թարեանց հրատարակել տուած է 1896ին կամենից քաղըին յիշատակարանը՝ ի մա- սին Լեհաստանի և Մոլտովայի մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն 1430-1621: Այդ յիշատակարանէն հատուածներ թարգմա- նաբար հրատարակած է՝ «Քօնվօրպիլի Լիթերարե» հանդէսին մէջ:

Դեռ խօսքը չենք ըներ յօդուածներուն՝ զորս յղած է հայ թերթերուն, մասնաւո- րաբար Բագմավիկային ու Հանդէս Ամսօ- րեային:

ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՍԱԹԵՅԻՒՆ «ՈՂԲ»-Ը

Ուրիշ աւելի գեղեցիկ առիթ չէր կրնար գտնել Պըյըզլեան իր Հայու սիրտը պարպելու համար, քան Մինաս Թոխաթեցիի այդ «ողբ»-ը:

Գրիգոր Պըյըզլեանի բացառիկ նախանձախնդրութիւններէն մէկն էր եղբոր արդարեւ ի վեր հանել այն ճիգերը զորս հայ տարրը ի սպաս դրաւ այս երկրին մէջ, տքնելով ու ստեղծելով, բայց չգտնելով անոնց արժանի վարձքը: Պըյըզլեան կ'ընդունի որ Հայերը սիրով հիւրընկալուեցան ուսմէն հողին վրայ, բայց քիչ կը գտնէ զուրգուրանքը զոր ուսմէն ժողովուրդը պարտաւոր էր տարրի մը, որ երկրին առեւտուրը շէնցուց և ծաղկեցուց Մուսուվայի եօթը քաղաքները:

Պըյըզլեան սրտմտութեամբ կը լեցուի մանաւանդ երբ կը յիշէ այն քանի մը հալածանքները՝ որուն ենթարկուեցան Հայերը, և այն պժգանքը զոր օրթոտօքս կղերը սերմանեց ուսմէն ժողովուրդին մէջ՝ Հայոց ու անոնց կրօնին դէմ քէն գրգռելու համար:

Պըյըզլեան իր այս սրտմտութիւնը չի ծածկեր:

Յառաջաբանին մէջ՝ զոր ան գրած է Մինաս Թոխաթեցիի «Ողբ»-ին ուսմանեւրէն թարգմանութեան սկիզբը՝ ան կը պոռթկայ այդ սրտմտութիւնը: Ինքն է և թարգմանիչը այդ համբաւաւոր Ողբին, — «Ողբ ի վերայ Օրախաց երկրի Հայերուն», — ուր Մինաս Թոխաթեցի կը նկարագրէ այն հալածանքը զոր 1551 թուականին Մուսուվայի Շթէֆան Ռաուէշ Վօտան սարքեց Հայերուն դէմ, օրթոտօքս դարձնելու համար զանոնք: Պըյըզլեան այդ Ողբը Ռուս մէններուն թարգմանելով կը ձգտէր անոնց զգացնել թէ Հայերը տարբեր վերաբերումի արժանի էին՝ քան ինչ որ ցոյց տուաւ Շթէֆան Վօտան, ու քանի մը ուրիշ իշխաններ իրմէ յետոյ:

Ուրիշ Հայ մը, իր տեղը, պիտի չընշտէր իր հայ ծագումը: Եթէ չ'ուրանար իսկ զայն՝ օտարներու առջեւ պիտի չխոստովա-

նէր: Պըյըզլեան ոչ միայն նախնիքներուն, յանուն այս հողին վրայ շոքայլուած հայ քրտինքներուն՝ հատուցում ուզելով դարեւուն ընթացքին զործուած անարդարութեանց համար, և մանաւանդ այն առասպելներուն փոխարէն՝ զորս օրթոտօքս հոգեւորականները սերունդէ սերունդ տաւածեցին, սրբապիղծ հռչակելու համար հայ եկեղեցին և հայ ընտանեկան բարբերը:

ԱՐՃԷՇԻ ՎԱՆՔԸ

Բայց ուրիշ որեւէ նիւթ պիտի չկրնար իր հայ հպարտութիւնը փայփայել բայց եթէ հողի նպաստը զոր հայ ժողովուրդը ընծայեց այս ասպնջական հողին:

Իր ամէնէն մեծ մտահոգութիւններէն մէկը եղաւ արդարեւ ապացուցուած տեսնել Արճէշի վանքին կառուցման մէջ Հայոց ունեցած դերը:

Ան 1888ին յօդուած մը լոյս ընծայեց Բագմալեկի մէջ և հիմնուելով ի մէջ այլոց ուսմէն պատմագիր Հաթտէուր տուած տեղեկութեանց վրայ, ջանաց ապացուցանել թէ Ռուսմանիոյ մէջ Արճէշ գիւղը Հայաստանի Արճէշէն գաղթող Հայերն են հիմնած և այնտեղի աշխարհահռչակ եկեղեցին նոյն գաղթականութեան նախածեռնութեամբ հիմնուած է: Բագմալեկի խմբագրութիւնը տպագրելով հանդերձ յօդուածը՝ հաւանական չէ գտած Պըյըզլեանի կարծիքը, առանց որեւէ պատճառաբանութիւն մը մէջ բերելու:

Արճէշի շինութեան մէջ Հայոց դերը ապացուցանելու իր նախանձախնդրութիւնը չյանգեցաւ սակայն իր արդար գոհացումին: Ան մեռաւ 1912ին երբ գիտական աշխարհը դեռ նոր էր սկսեր համոզուիլ հայ ճարտարապետական ինքնատիպ հին արուեստի մը գոյութեանը և անոր ցանած սերմերուն Արեւմուտքի մէջ, — Բիւզանդիոնէն սկսելով մինչեւ Կեղերոնական Եւրոպա:

Գրիգոր Պըյըզլեանի զրքերուն մէջէն, զորս նուիրած էր Ռուսմէն Ակադեմիին,

գտնուեցան իր մահէն յետոյ երկու կիսկատար մնացած ձեռագիրներ, — ուսմէն լեզուով ուսումնասիրութիւն մը՝ Լէմպերկի Հայոց իրաւունքներուն վրայ, և հայերէն ուսումնասիրութիւն մը Արճէշի վանքին մասին:

Այս վերջին ուսումնասիրութեան մէջ մնացած էր 1912 Սպրիլ 14 թուակիր նամակ մը, ուղղուած ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանին Անահիտի 1911 Սեպտ. Դեկտ. թիւին մէջ գրած անոր յօդուածին առթիւ: Պըյըզլեան կ'ըսէ իր հասցէին չհասած այդ նամակին մէջ. «Չեմ Անահիտի վերջին թուոյն մէջ հրատարակած Հայոց ճարտարապետութեան և ըստ մասին Ռուսմանհայոց զրագիտութեան համար ամենանշանաւոր ուսումնասիրութիւնը նիւթ կու տայ ինծի ձանձրացնել զձեզ, անոր մասին փոքր տեղեկութիւն մը հայցելով: Մտադիր եմ Ռուսմանհայոց ճանացուցանել իրենց Մանօլի ճարտարապետութեան աւանդութիւնը մեր Մանուէլ ճարտարապետին աւանդութեան հետ: Ասկա նոր փաստ մը պիտի ըլլայ անոնց համար որ կը պնդեն թէ Ռուսմանիոյ մէջ Արճէշի եկեղեցին երբեք սեփականութիւնն էր Հայոց, հայ ճարտարապետի մը ձեռքով կառուցեալ իր ազգին ոճով, Հայաստանի Արճէշէն գաղթած՝ իրենց բնավայրին անուամբ հիմնած քաղքին մէջ: Այս պատմական զուգակրութիւնը ի լոյս տալէն առաջ, կը փափագէի ունենալ ձեր յիշած կտոր երգին բովանդակութիւնը, գիտնալ որ ժամանակի գործն է, ո՞վ է ուսանաւորի դարձնող բանաստեղծը, և վերջապէս որ տպագիր ժողովածուին մէջ գտնուիլը»:

ՊՈՒՔՐԷՇԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Եթէ այսօր Պուքրէշի հայութիւնը կը պարծի իր եկեղեցւոյ հոյակապ շէնքով, Պըյըզլեանին կը պարտի զայն: Արդարեւ անոր զգացումներուն տարբեր մէկ կոթողն է Պուքրէշի հայ եկեղեցին: Հայ ոճի այս փառաւոր յիշատակարանը որ կը կանգնի

Ռուսմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ՝ հիացում մը զրգռելով ամէն անցորդի, պիտի չիրականանար եթէ չըլլար Պըյըզլեան: Ան էր որ թելադրեց յատակագիծը, ու պնդեց որ գլուխ ելլէ ան: Առանց անոր ճիգերուն՝ Մէյմարօլու ճարտարապետը պիտի չկրնար այս կոթողը իրականացնել:

ԻՐ ԿՏԱԿԸ

Գրիգոր Պըյըզլեան, իր աչքերը փակելէ առաջ, մասամբ խորհեցաւ նաեւ իր ժողովուրդը: Դրամ չթողուց անոր, բայց աւելի գեղեցիկ մտահոգութիւն մը ունեցաւ, — ուզեց որ պրպտուի անոր անցեալը: Այդ մտահոգութեամբ ալ մօտ մէկ միլիոն ոսկի լէյ կտակեց, 1912 Օգոստ. 2 թուակիր կտակագրով մը, ուսմէն Ակադեմիին, փափաքելով որ անոր եկամուտը յատկացուի հայ, ինչպէս նաեւ արար, պարսիկ, թուրք լեզուներու ուսումնասիրութեան, անոնց զրականութեան պրպտումին, ի հարկին ուսումնաթոշակ (պուրա) և մրցանակ սահմանելով, մէկ խօսքով փափաքելով որ Ակադեմիի կողքին հաստատուի Արեւելեան բաժին մը, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Գրադարան մը անոր մատենադարանին կից, որուն կը նուիրէր, իբր տեսակ մը կորիզ, իր անձնական ճոխ մատենադարանը եւս: Դժբախտաբար Պըյըզլեան կանխահոգութիւնը չունեցաւ իր այս փափաքը պարտադիր դարձնելու իր կտակին մէջ, այլ պարզապէս Ակադեմիի բարեհաճութեան յանձնեց զայն: Այնպէս որ իր կտակէն քառորդ դար յետոյ՝ ոչ մէկ պտուղ կը գտնենք իր թողած մէկ միլիոն ոսկի լէյէն...

*
*
*

Մուրատ-Ռափայէլեան զոյգ կը թարաններու դարադարձի այս տօներուն՝ անհրաժեշտ էր յիշել նաեւ ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՅԼԵՅԻՆԸ, իբրեւ մէկը այն ատոր հասկերէն, որոնք ուսնացան Միլիթարեանց շունչին տակ:

ՍԻՐ.